

14. Lemeni, D. The model of the spiritual father in the Apophthegmata Patrum: text, context and subtext / D. Lemeni // Revista Teologica. – 2013. – № 1(95). – P. 73-84.
15. Knight, H. Saint Bernard of Clairvaux on Experience / H. Knight // Medieval Mystical Theology. – 2015. – Vol. 24, № 1. – P. 59-79. doi: 10.1179/2046572615Z.00000000032.
16. S. Bernardi Claraevalensis. Sermo in Cantica canticorum. XLIII 4; VII 1. Opera omnia [Электронный ресурс] – Режим доступа: [www/URL: http://www.binetti.ru/bernardus/86_3.shtml](http://www.binetti.ru/bernardus/86_3.shtml) – Загл. с экрана.
17. S. Bernardi Claraevalensis. De consideratione. V 9. 20; V 10. 22. Opera omnia [Электронный ресурс] – Режим доступа: [www/URL: http://www.binetti.ru/bernardus/10.shtml](http://www.binetti.ru/bernardus/10.shtml) – Загл. с экрана.
18. S. Bernardi Claraevalensis. Sermo in Cantica canticorum. III, 1. Opera omnia [Электронный ресурс] – Режим доступа: [www/URL: http://www.binetti.ru/bernardus/86_1.shtml](http://www.binetti.ru/bernardus/86_1.shtml) – Загл. с экрана.
19. Лосский, В.Н. Очерк мистического богословия Восточной Церкви. Догматическое богословие / В.Н. Лосский. – СТСЛ, 2012. – 586 с.
20. Жильсон, Э. Философия в средние века. От истоков патристики до конца XIV века / Э. Жильсон. – М.: Республика, 2004. – 713 с.
21. Бернард Клервоский. О любви к Богу. О благодати и свободном выборе: Трактаты / под ред. Ю.А. Ромашева. – СПб.: Изд-во РХГА, Изд-во СПбГУ, Академия Исследования Культуры, 2009. – 280 с.
22. Иларион (Алфеев), архиеп. Православие. Т. 1 / А. Иларион (Алфеев). – 5-е изд., испр. – М.: Изд-во Сретенского монастыря, 2016. – 864 с.

УДК 17.023:130

Тетяна Володимирівна Журавльова

*кандидат філософських наук,
доцент кафедри філософії і педагогіки
Державного ВНЗ
«Національний гірничий університет»*

МОРАЛЬНІ АСПЕКТИ ФІЛОСОФСЬКОЇ ДУМКИ КИЇВСЬКОЇ РУСИ ХІ-ХІІІ СТ. ТА ЇХ РЕМІНІСЦЕНЦІЯ У СЬОГОДЕННІ*

Актуальність даного дослідження полягає у тому, що українська спільнота початку ХХІ ст., перебуваючи у стані перехідного періоду, потребує зміни парадигми української духовності – переосмислення

* В першій редакції стаття під назвою "Моральні аспекти філософської думки Київської Русі ХІ-ХІІІ ст. та їх ремінісценція у сьогоденні" надрукована у виданні: Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряни. – 2007. – Вип.18. – С. 69-75.

традиційних цінностей минулого та їх оновлення в нових реаліях сьогодення. У сучасному світі, перенасиченому прикладами «подвійних стандартів», складно говорити про таке явище як моральність. І, власне, про це красномовно свідчать події, що відбулися в Україні протягом останніх років. На тлі сучасного духовного вакууму, який призводить до фрустрації та прояву деструктивного начала у людині (девіантна поведінка та аморальність), необхідно ставити питання щодо девальвації вищих цінностей та необхідності їх збереження на особистісному рівні, що дає можливість внутрішньої стабільності та креативності особистості.

Демократія – це чудово, але, як свідчить історія, вона може призвести до нової кризи ще більш руйнівної, аніж та, що передувала, революційним подіям. Оскільки мислення натовпу не існує, народжується сліпа віра (без судження), покладання на кумирів, позиціонування себе як інструменту для досягнення іншими певних цілей, знову ж таки перетворення у «гвинтик системи», відтепер уже демократичної. Таким чином зникає особиста відповідальність за власні вчинки та перекладання її на плечі тих, хто був «біля керма», а саме це виводить людину за межі моралі, породжуючи кризу, яку ми, власне, маємо вже сьогодні.

Постмодерний дискурс давно переймається проблемою кризи духовності та пошуком шляхів виходу з неї. Для нашої спільноти ця загальносвітова криза поглиблюється ще й національною кризою (а не лише політичною, як намагаються нас переконати представники влади), спричиненою крахом *надій, традицій, переконань, ідей, цілей та цінностей, моралі*, себто всього того, що, актуалізуючись у людині, конститує її особистість.

Падіння сучасних «кумирів» української спільноти, розвінчаних у своїх негативних помислах та вчинках, як приватних так і публічних, – це падіння, а вірніше, розчинення у дійсності (у гайдеггерівському *das Man*) псевдо-взірців для наслідування. А так як людина потребує основи для наслідування, себто має ідентифікувати себе з тим, кого вона поважає чи обожнює – «вибирає собі компанію»

– зазначає Х. Арендт, слід говорити про необхідність *особистої відповідальності та позиції в умовах сучасної демократії*, а не лише «в умовах диктатури» [1, с. 287] тих, хто має бути взірцем. Відсутність особистої позиції призводить до поступової руйнації спільноти.

Мета дослідження: проаналізувати феномен конституювання особистості в межах корпоративного ідеалу давньоруської моральної культури та необхідність актуалізації неперехідних цінностей тогочасної духовної атмосфери в сучасній українській спільноті.

Для досягнення представленої мети необхідно вирішити наступні завдання: здійснити *аналіз проблеми моральності та виховання, притаманних філософській думці Київської Русі XI-XIII ст. та моралі як діяльності, певного процесу, що розкриває унікальність людської особистості.*

Питанню моралі та моральності присвячена спадщина давньоруської філософської думки, а саме літературна спадщина: Д. Заточника (проблема розуму, мудрості та моральності); В. Мономаха (моральність та відповідальність, неповторність людської особистості); І. Київського (проблема особистого вибору як власного зусилля); Кл. Смолятича (виховання «досконалої людини»), К. Туровського (релігійна антропологія, де людина є центром світу); доробок європейської філософії: І. Кант, М. Гайдеггер, Х. Арендт, Ю. Габермас, Н. Еліас, М. Фуко, Ж. Бодрійяр; роботи мислителів Київської світоглядно-антропологічної школи, започаткованої В.І. Шинкаруком: Кримського С.Б., Табачковського В.Г., Горського В.С., Горак Г.І., Бичко І.В., Лоя А.М.

XI-XII століття – це епоха піднесення Русі на тлі виникнення нових умов соціального, політичного, економічного характеру, яка, на думку Д.Ліхачова, вимагала високої суспільної моралі, розвиненої патріотичної свідомості й високого рівня вербального мистецтва чи жанрів політичної публіцистики, які оспівують любов до рідної країни. Це період «Передвідродження», «мистецтва великої традиції», яке «створювалося шляхом накопичення колективного досвіду, який вражає мудрістю традицій» і звучить як «один

колосальний твір, що вражає нас підпорядкованістю одній темі, єдиним борінням ідей, контрастами, що спліталися у неповторному сполученні» [2, с. 9].

Особливість філософської думки Давньої Русі полягає в її повчальній спрямованості, в акцентуванні на актуальних проблемах суспільного життя, на моральності і тому це, перш за все, повчання про правильне життя, в якому немає місця для прірви між *словом* та *ділом*, між теоретичним знанням та практичною стороною життя, як основою мудрості. Знання тут має *моральний, корисний сенс для людини* й тому пріоритет надавався *діям* людини, духовно-практичному освоєнню світу, так як мудрість визначається «не лише словом, а й ділом», вона «не стільки знання істини, скільки «життя в істині» [3, с. 80]. Себто, цінність знання, мудрості визначена їх *щоденним втіленням у практичному житті, де розум спирається на мораль*. І тому інструментами реалізації давньоруської моральності, які автор аналізує у даному дослідженні, є *слово, розум, мудрість*, а результатом їх впливу на спільноту стає *моральність людських вчинків*, які мають здійснюватися людиною з власної волі, а не зі страху чи примусу. Керувати ж людською поведінкою має свідомість обов'язку: «Вслед желания твоего не ходи и от хотения твоего воздержися»

Слово – «Слово» Іларіона, «Повчання» В. Мономаха, «Моління» Д. Заточника, «Слово» К. Туровського в системі цінностей давньоруської культури мають світоглядне значення, так як вони через спостереження та самоспостереження формують нову світоглядну парадигму й є головними джерелами давньоруської антропології.

Термін «Слово» на Русі, за Срезневським, має близько 28 значень: вираз, значення, мова, письмо, повчання, порада, суперечка, наказ, закон, вчення та ім'я Бога. Тому можна говорити про «*мовну свідомість*» як особливість давньоруської духовності в межах духовно-практичного освоєння світу, яка й створює народ як етнічну спільність. Й, якщо мова – це внутрішнє, духовне лице людини, то слово – це «стіна», «град», «сила», себто захищеність людини.

Володіння словом – це саме життя – *«без слів душа мертва»*. Слово є посередником між Богом і людиною. Слово – це реальність, яка здатна прилучити людину до трансцендентного. Але слово необхідно осягнути. Воно є вищим началом у людині – *його відкриття в людині – це процес становлення людини*.

Тому книжник («нашіптувач») – це просвітник для *«безслівних»* язичників, які є бездушними тваринами. Ціль книжників полягає у *«звільненні слова»*, здійсненні дива *«отнятия бессловесности»*. Діяльність Києво-Руського книжника підноситься до рівня акту божественного творіння: «сказати» тотожно «творенню». Отже, це висота особистості – як «творця людини», що можна порівняти з божественним творінням. Тоді як сучасне моделювання внутрішнього стану людини (техніки НЛП) є проявом земної, а не вищої необхідності, і, врешті-решт, моделюючи особистість, роблячи її керованою, стирають її нанівець.

а) Слово записане – мало сакральне значення. «Книги – це річки, що напоюють весь світ, це – джерела мудрості, в книгах глибина невимірна» [4, с. 67]. Словами книжними засівали серця людей. А серце є місцезнаходженням: думки, волі, віри. Воно, також, є центром розуміння світу й тому, наприклад, «Моління» Д. Заточника починається зі заклику до діалогу з читачем: «зверніться, браття, до розуму свого, щоби розвинути свою мудрість, щоби спалахнули в нас корисні для душі помисли» [4, с. 138].

Поширеними були і поради щодо читання книг, наприклад, в «Ізборнику 1076»: «Коли читаєш книжку, не намагайся швидко пробігати очима увесь розділ і переходити до наступного, але поміркую, про що йдеться у цих словах і для цього тричі прочитай один і той же розділ» [5, с. 86]; та визнання книги основою конститування особистості, як результату власних зусиль людини, її роботи над собою: «Конем правлять за допомогою вуздечки, а праведник керується тим, що написано в книгах. Як корабля не спорудити без гвіздків, так і людині не стати праведною без читання книг» [5, 87]. А Ліхачов Д.С. говорить про читання книги як священнодійство, як стан молитви у читача.

б) Слово сказане. Як давньогрецька культура, так і давньоруська – передбачають *реалізацію запису в усному виконанні*. Тому що це не написана книга, а записана: «Повчання», «Слово», «Послання». Й ораторське мистецтво XI-XIIст., особливо в усній воїнській промові, це, перш за все, сила слова, як суто давньоруська традиція, що не залежала від писемності.

в) Мовчання («ісіхія») – це глибина «невимовної» суті буття як засіб спілкування зі світом трансцендентного, який наслідували русичі від містико-аскетичного напрямку візантійського православ'я. Це сердечна розмова з Богом, акт містичного самозаглиблення.

Розум та мудрість є інтелектуальною, пізнавальною діяльністю, знанням, «віданням», пізнанням власного «Я» та осягненням сенсу життя – через пізнання речей ми пізнаємо бога як вищу сутність та істину. Це не стільки знання істини як *«життя в істині»*. Мудрість має значення не лише як слово, але й як діяння, тобто відповідність теоретичного знання та практичної сторони життя. Мудрість – це розум, який шукає того, що є найкращим у світі, це розуміння *напередумановленої гармонії*.

Знання необхідне для людини як основа моральності людини, як начало яке гармонізує три сили, які складають душу людини (митрополит Никифор): розум, пристрасть, волю, пов'язуючи їх. Підхід до розуму практичний, так як останній необхідний людині для: сили домислити, для везіння, для того, щоби утримати владу – але на троні *«розум царює, а не влада сама по собі»*.

Одним з улюблених джерел читання русичів була «Пчела» – енциклопедія життєвої мудрості, в якій друкували праці, присвячені проблемам пам'яті, мудрості, розуму та вислови повчального характеру. Наприклад: «Все, что ты хочеш сказать, перш за все перевір чи оціни своїм розумом» [7, с. 104]. Чи таке порівняння: «Якби здатність говорити багато і швидко свідчила про розум, то ластівки були б розумнішими за всіх» [7, с. 84]. Підкреслюється також практичність розуму, який здатний передбачати результат дії: «Доступно нам спочатку кінець речі побачити і лише тоді почати її

творити» [7, с. 85], так як дії розумної людини враховують її минулий досвід.

Отже, поскільки розум розвивається лише за умови розвитку самої людини, то можна говорити про взаємообумовленість розуму і моралі. Розум має спиратися на вимоги моралі. Але знання не є самоціллю. *Важливо втілювати свої знання щоденно у практичному житті. У цьому є цінність мудрості.* Великого значення русичі надають також життєвій мудрості – «Смысленности», яка є позитивною цінністю, вродженою здатністю до життєвого досвіду, яку використовує князь Володимир, посилаючи «мужів смислених» для дослідження релігій світу.

Мораль. Позитивна цінність цієї епохи полягає у тому, що цінність людини визначається її відповідністю корпоративному ідеалу – це «*колективна особистість*». Себто, кожен повинен займати своє місце у соціальній структурі та чинити згідно з існуючими канонами. Це була певна «*знакова система*». Однак, індивідуальне начало також мало своє значення. Це, перш за все, зверненість на самого себе, на *унікальність та неповторність* людини. Це був моральний, а не соціальний протест: почуття власної гідності; усвідомлення себе особистістю; відповідальність після смерті за свої діяння; свобода волі.

Про це йдеться в уривку з «Повчання»: «І цьому диву подивуємося, як створено людину і які різні та багатоликі людські обличчя; якби і всіх людей зібрати, то кожен має свій вид і образ обличчя» [7, с. 176].

Звідси народжуються і головні питання: Що є людини? Що вона може? Що має здійснити? Який сенс її щоденного буття? І таким джерелом давньоруської антропології – є «Повчання» В. Мономаха. Тут висловлені його оригінальні думки щодо: державної влади, моральності, сутності людини та його автобіографія – дещо нове для того часу анонімних авторів. Він осмислює протиріччя між *ідеалом та життям*, звертається всередину себе – осягає «внутрішню людину».

Себто, давньоруська філософія має «моральну, повчальну спрямованість. І постає, перш за все, не просто знанням основ буття, а як повчання про правильне життя» [3, с. 77]. Й тому Мономах повчає князів, щоби вони могли керувати своїми претензіями на владу. Виховуючи їх він говорить: «не давайте сильним убити людину», «хворого відвідайте», «покійника проведіть, бо всі ми смертні» [6, с. 178]. Це певні правила поведінки – *моральної поведінки*, це те, що людина робить із себе, може і повинна зробити, створюючи нові культурні цінності. Це давньоруська, а не кантівська, антропологія з прагматичної точки зору.

Отже, В. Мономах глибоко усвідомлює: значимість особистості взагалі, визнає самоцінність індивіда, його життя над яким ніхто з людей не має влади, тому найвищим *моральним постулатом* Мономаха є принципова відмова від смертної кари. Усвідомлюючи значимість свого життя як і певні протиріччя в ньому, він не визнає своєї гріховності, як цього вимагає християнське вчення. Він вважає, що його досвід необхідний людям, його життя – це наука іншим. І тим самим, він уступає в протиріччя з християнською мораллю. Він переповнений відчуттям людської гідності. Його вчинок визначає *вищий принцип* – турбота про землю Руську. Перш за все – це *обов'язок перед Вітчизною*, де найвищими цінностями є «честь» і «слава», як основа в ієрархії складових тогочасної моралі. Це і визначає найвищий критерій моральної оцінки особистості – *патріотизм* – як індивідуально-особистісна відповідальність. Отже, *вчинок* людини оцінюється у зв'язку з уявленням про щастя «землі Руської» – це найвищий моральний критерій для В. Мономаха.

Таким чином, Київоруська спільнота була спрямована на конституювання особистості, здатної здійснити вибір та проявити рівність української нації у європейській спільноті того часу – входження русичів у християнський світ. А це потребувало зростання *моральної культури особистості* на засадах *розумової освіти та виховання*, обов'язкового навчання у церковних та світських школах. Джерело української антропологічної філософської думки – її спрямованість на формування особистості, людське бачення світу,

що, власне, говорить про здатність русичів до самооцінки та оцінки соціокультурних реалій: осмислення проблем багатомірності людського існування, проблем особистих та культурних комунікацій, дослідження людини в її цілісності.

Українське сьогодення – це період, який вимагає зміни *політичних інтересів на етичні*, коли людина здатна зайняти та відстоювати власну позицію, де мірилом добродійності виступає *активний* спосіб життя, спрямований на захист та реалізацію загальнодержавних інтересів. Себто, ситуація, вже нашого часу – *визнання рівності України в Євроспільноті*, перекликається з Києворуською – *вимога прояву рівності української нації у європейській християнській спільноті IX-XIII ст.*

Проблема полягає у тому, що сьогодення, інфіковане тенденцією до втечі від власної позиції. А час, як ніколи, вимагає моральності та активності особистої позиції, здатності протистояти загальноприйнятій аморальності. Центром може стати наша філософія *кордоцентризму*, де саме *серцю*, як своєрідному центру місцезнаходження думки, віри, волі та любові, зусилля яких і забезпечують самопізнання, самооцінку та осягнення Божої істини, відводили русичі особливу роль.

Подібну ситуацію (Франція 1945-1960 рр.) аналізує Х. Арндт у своїй «філософії дії», визначаючи *дію* вищим типом діяльності людини, яку доповнює мова, тим самим, розкриваючи унікальність людської особистості, її свободу. В такому контексті мораль виступає як *діяльність, певний процес*, а не нормативні принципи чи система моральних поглядів, якими має керуватися людина, діючи в соціумі. Стосовно хиткості системи норм та цінностей, які здаються нам непорушними та постійними, Арндт зазначає, що покоління 30-40 років було свідком того, як мораль стала: «набором *mores* – манер, звичаїв, переконань, що дуже легко змінювалися відповідно до бажань – не злочинців, а звичайних людей, які не піддавали сумніву те, у що їх навчали вірити, поки моральні стандарти були соціально загальноприйнятими» [1, с. 54].

Отже, лише *вчинок* визначає моральність людини. «Vita activa» Арендт – це життя як діяльність, за якого «особиста визначеність в якості індивідуальності є моральною визначеністю» [1, с. 79]. Себто, особистість – це результат осмислення, це одночасно моральна особистість. Зростає ж особистість через *внутрішній діалог* із самою собою, який здійснюється як: судження, що реалізується у моральному виборі. Тому: «Людина не повинна суперечити собі, вона не повинна ставити себе у позицію, коли вона має зневажати себе» [2, с. 67], що відповідає концепції Канта, в якій моральна поведінка – це категоричний імператив чи узгодженість із законом, що визначається власним розумом.

Поняття *внутрішнього діалогу* притаманне й філософській думці Київської Русі як, перш за все, зверненість до розуму, що породжує мудрість та корисні помисли для душі, а далі слово та моральний вчинок – *практична реалізація мудрості*. Розум також є практичним, так як володіє модусами минулого та майбутнього, актуалізуючись у теперішньому.

Якщо, на думку Арендт, поведінкою людини керує моральний вибір та свобода – *власна позиція*, то для русичів – поведінку людини визначає свідомість обов'язку перед вітчизною – *корпоративні інтереси*. А найвищим критерієм оцінки особистості є *патріотизм*, себто моральність вчинку особистості оцінюється стосовно значення того, що зроблено для щастя землі руської. «Життя в істині» для русича – це розуміння напередвизначеної гармонії, що є основою моральності людини. Не знання норм та цінностей саме по собі, а їх щоденне втілення у практичному житті, чого вимагає і сьогодення.

Висновки. Щоби скоротити період переосмислення традиційних цінностей та пошуку нових орієнтирів у розвитку української спільноти, необхідно звернутися до більш ґрунтовного вивчення власних моральних здобутків, а не лише сягати думкою до прийдешніх цінностей, які конститууює світу Європа. Ми не повинні втратити свою *античність*, як це сталося з Росією, коли Петро I «прорубав вікно» до Європи. До того ж, такий досвід ми маємо у вигляді надбань давньоруської філософської думки як «повчання про

правильне життя» і здатні цей досвід вивчати у царині гуманітарної освіти.

Не дивлячись на те, що цінність людини у Київській Русі визначалася її відповідністю корпоративному ідеалу, великого значення набуло звернення індивідуальності на саму себе: свою гідність, усвідомлення своєї особистості, відповідальність за вчинки, свобода волі. І найголовніше – це необхідність у активній життєвій позиції, повазі до суспільних інтересів, єдності слова та діла, безнастанне плекання духу й моральності. Саме такі неперехідні цінності тогочасної духовної атмосфери, як свідомо моральна орієнтація на людинознавство, людинолюбство, людяність та альтруїзм, доцільно було би актуалізувати у сучасній українській спільноті, що потребує внутрішньої стабільності, можливої лише за умови збереження та відтворення вищих духовних цінностей на особистісному рівні. Плекання таких особистостей – це майбутнє України.

З моменту виходу в світ першого видання статті минуло десять років. Чи багато змінилось у світі та Україні? Читаючи написане, розумію, що вона залишилась актуальною та навіть більш актуальною ніж була, зважаючи на майдан та «революцію гідності», яку ми зустрічали як істинний рубікон для української нації. Та чи позбавились ми сліпої віри і покладання на кумирів; чи перестали ми бути «гвинтиками системи» відтепер уже демократичної. А можливо народилась особиста відповідальність? Певною мірою так – майдан та війна на Донбасі відкрили «друге дихання» у людей, яких «вожді» вважали безликим натовпом. Насправді ж це був духовний порив, відповідальний вчинок та позиція людей, котрі за покликом душі, стали на захист державності, закривши собою життя та спокій інших. Кумири, розвінчані у своїх негативних помислах та вчинках, як приватних так і публічних, падають і йдуть у небуття, тоді як народ, об'єднаний спільною бідою, метою та надією, живе й перемагає.

Література:

1. Arendt H. Some Questions of Moral Philosophy/ Arendt H. Responsibility and Judgment. N.Y.: Schocken books, 2003. – P. 172
2. Лихачев Д.С. Великое наследие. М.,1980. – 342 с.
3. Горський В.С. Філософські ідеї в культурі Київської Русі XI- поч. XII століття // Філософська думка в Києві. Історико-філософський нарис. – К., 1982. – 216 с.
4. Повість минулих літ. – К.: «Веселка», 1989. – 220 с.
5. Хрестоматія по давньоруській літературі / Складено Н.К. Гудзий. – М., 1952. – 551 с.
6. Семенов В. Давньоруська «Пчела» по пергаментному списку. Збірн. Відділення російської мови і словесності Академії наук. – Т.54. – №4. – СПб., 1893. – 444 с.
7. Повчання В.Мономаха // Повість минулих літ. – К.: «Веселка», 1989. – 220 с.

УДК 141.33:141.131

Олексій Миколайович Ярош,
*кандидат філософських наук,
доцент кафедри філософії і педагогіки
Державного ВНЗ
«Національний гірничий університет»*

МІСТИЧНІ ТЕНДЕНЦІЇ В АНТИЧНІЙ ФІЛОСОФІЇ: ГЕРАКЛІТ ЕФЕСЬКИЙ*

Містична традиція Європи сходиться в своїх витках до філософії Стародавньої Греції, в якій вона власне і бере свій початок. Існує думка, що філософія Греції виступає в ролі початкової колиски європейської раціональності. Можна погодитись із таким положенням, але треба відмітити і деяку упередженість, щодо такого твердження. Розквіт грецької філософії починається в період

* В першій редакції стаття під назвою "Містичні тенденції в античній філософії: Геракліт Ефеський" надрукована у виданні: «Гуманітарний журнал». – 2011. - № 3-4. – С. 97-104.